

آشنایی با روش‌های اصلی
جمع‌آوری اطلاعات در پژوهش‌های کیفی

مشارکت، مشاهده و

پژوهش معلمان در مدرسه و راهبری مدیران بخش پنجم

مرتضی مجدفر

اشاره

در ادامه معرفی روش‌های پژوهشی مورد استفاده مدیران مدارس که می‌تواند به‌طور مستقیم توسط مدیر یا از طریق راهبری معلمان و کارکنان مدرسه برای انجام پژوهش در امور مدرسه به اجرا درآید، از این شماره به پژوهش‌های کیفی خواهیم پرداخت. همان‌طور که در شماره اول (مهر ۹۱) توضیح داده شد، برخی از پژوهش‌ها کمی و بعضی دیگر کیفی‌اند. از این شماره تا پایان این سلسله مطالب، عمده مباحث حول پژوهش‌های کیفی خواهد بود.

کلیدواژه‌ها:

پژوهش، مشارکت،
پژوهش کیفی، مشاهده،
مصاحبه

مدیران مدرسه‌ها
پژوهش

مصاحبه در پژوهش

در پژوهش کیفی، از روش‌های اصلی و فرعی برای جمع‌آوری اطلاعات استفاده می‌شود:

روش‌های اصلی شامل: مشارکت در تحقیق (پژوهش مشارکتی)، مشاهده مستقیم، مصاحبه عمیق (جامع) و بررسی اسناد و مدارک

روش‌های فرعی شامل: داستان‌سرایی، تاریخچه زندگی یا وقایع‌نگاری، تجزیه و تحلیل تاریخی، قوم‌نگاری یا مردم‌نگاری کل‌گرا و ارتباطی و چند روش دیگر^۱.

روش‌های اصلی پژوهش کیفی

مشارکت در تحقیق (پژوهش مشارکتی)

در این روش، پژوهشگر باید در جامعه مورد تحقیق مشارکت کند. مشارکت یا دخالت در مکان یا جامعه تحقیق این مزیت را دارد که پژوهشگر می‌تواند واقعیت را ببیند، بشنود و تجربه کند. بهتر است او بخش زیادی از وقت خود را در مکان مورد تحقیق بگذراند و درباره زندگی روزانه، مطالبی بیاموزد.

در تحقیق کیفی، مشاهده مشارکتی به‌عنوان یک روش اصلی برای جمع‌آوری داده‌ها به‌حساب می‌آید و پژوهشگر می‌تواند بر آن اساس، نقشی را که در صحنه تحقیق به‌عهده می‌گیرد، توجیه کند. این کار از مرحله تهیه طرح تحقیق آغاز می‌شود و تا به‌دست آمدن تک‌تک اطلاعات تحقیق، ادامه می‌یابد.

برای مثال فرض کنید یکی از معلمان می‌خواهد در مورد تأثیر گروه همسالان در دوره دبیرستان بر ادبیات گفتاری دانش‌آموزان تحقیق کند و به عناصر موجود در زبان مخفی مثلاً بچه‌های ۱۵ و ۱۶ ساله پسر دست یابد. در این تحقیق معلم باید با بچه‌ها نشست و برخاست کند، با آن‌ها بازی کند، هم‌غذا شود و به اردو برود. در غیر این صورت، به‌هیچ روی نمی‌توان اطلاعاتی درباره زبان مخفی این دانش‌آموزان به‌دست آورد.

شاید در این ارتباط ذکر مثالی مشابه کارساز باشد. حتماً شنیده‌اید برخی از هنرمندان شناخته‌شده سینمای کشور، برای بازی در نقش یک معتاد یا یک پزشک، بارها و بارها به محل تجمع معتادها رفته یا در مطب پزشکان، چگونگی کار آن‌ها را به‌نظاره نهشته‌اند.

درست است که این، قیاس مع‌الفارق است؛ ولی پژوهشگر، به‌ویژه محقق مسایل انسانی باید در جامعه تحقیق خود حضور داشته باشد.

مشاهده مستقیم

مشاهده مستقیم، ابزاری برای مشارکت در تحقیق است. در تمام تحقیقات کیفی، مشاهده به‌عنوان یک روش اصلی، اصولی، زیربنایی و سرنوشت‌ساز به‌حساب می‌آید. پژوهشگر از طریق مشاهده، روابط بسیار پیچیده را در زمینه اجتماعی و واقعی کشف می‌کند. در مصاحبه‌های جامع، مشاهده می‌تواند نقش مهمی ایفا کند. در مشاهده مستقیم، پژوهشگر حتی به زبان بدن هم توجه دارد و این حرکات‌ها را یادداشت می‌کند. زیرا حرکات‌های مزبور، مطالبی را به‌گفتار شخص می‌افزایند. ولی مشاهده‌گر در اجرای چنین روشی باید منابع، انرژی و وقت زیادی صرف کند و با مشکلات فراوانی هم روبه‌رو خواهد بود.

وقتی مدیر پژوهشگری می‌خواهد در مورد روش تدریس معلمان خود تحقیق کند، یک راه برای جمع‌آوری اطلاعات این است که او از معلمان بخواهد، کلیات روش‌های تدریس غالب خود را بنویسند و به‌صورت مکتوب ارائه دهند. ولی این مدیر تا زمانی که خود یا همراه با افراد کارشناس دیگر، به شکل مستقیم کلاس معلمان مدرسه خودش را مشاهده نکند، نخواهد توانست اطلاعات درستی به‌دست آورد. مدیر پژوهشگر با مشاهده می‌تواند درباره رفتار و مقصود از رفتارهای معلمان در کلاس‌های درس، مطالبی بیاموزد. در اجرای چنین روشی، فرض بر این گذاشته می‌شود که رفتار معلم، آگاهانه و مبتنی بر ارزش‌ها و باورهای است که او را وادار به انجام چنین کارهایی می‌کند. پژوهشگر در جمع‌آوری اطلاعات خود از کلاس‌های درس می‌تواند از فرم‌ها و برگه‌های یادداشت آماده استفاده کند، ولی فراتر از هر فرم و برگه یادداشتی، مشاهده جزئیات رفتاری است که از معلم در کلاس سر می‌زند و این‌ها همان نکته‌هایی هستند که پژوهشگر می‌تواند به‌دقت از آن‌ها یادداشت بردارد.

مدیر
پژوهشگر
با مشاهده
می‌تواند درباره
رفتار و مقصود
از رفتارهای
معلمان در
کلاس‌های
درس، مطالبی
بیاموزد

مصاحبه عمیق (جامع)

در پژوهش‌های کیفی، مصاحبه جامع، یکی از روش‌های مهم برای جمع‌آوری داده‌هاست که کان و کانل^۲ آن را گفت‌وگوی هدفدار نامیده‌اند.^۳ پژوهشگر کیفی می‌تواند مصاحبه عمیق را به‌عنوان استراتژی کلی جمع‌آوری اطلاعات خود یا یکی از روش‌های جنبی، مورد استفاده قرار دهد. مصاحبه می‌تواند به سه شکل زیر انجام شود:

- گفت‌وگوی غیررسمی

- مصاحبه کلی یا عمومی

- مصاحبه استاندارد شده

برای مثال، همان مدیری که با هدف اصلاح روش تدریس معلمان خود در حال تحقیق است، شاید از مصاحبه هم‌به‌عنوان یک روش تکمیلی برای جمع‌آوری اطلاعات خود استفاده کند. در گفت‌وگوی غیررسمی، با گفت‌وگوشونده (معلمی که روش تدریس او در حال ارزیابی است) به‌گپ‌وگفت می‌پردازد و به قول معروف از هر دری با او سخن می‌گوید. در این روش هر چند ممکن است اطلاعات چندانی جمع‌آوری نشود، ولی گفت‌وگوشونده آن‌ها را به‌راحتی و بدون چارچوب در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهد. حال آن‌که مصاحبه کلی یا عمومی و مصاحبه استاندارد شده، حالت کلیشه‌تری دارند و تقریباً سؤالات از پیش تعیین شده‌اند. در این دو مورد اخیر، ممکن است گفت‌وگوشونده تحت تأثیر مصاحبه قرار گیرد و اطلاعات خود را با دست‌کاری یا تحریف به‌گفت‌وگوکننده انتقال دهد.

اشاره به چند نکته مهم در ارتباط با مصاحبه عمیق در پژوهش‌های کیفی، ضروری است:

■ مصاحبه باید اخلاقی باشد. یعنی مصاحبه‌کننده نباید به هر شکل ممکن درصدد کسب اطلاعات از مصاحبه‌شونده برآید.

■ در مصاحبه، گفت‌وگوکننده باید در نظر داشته باشد که مهم، نظر گفت‌وگوشونده است و او به‌عنوان پژوهشگر حق ندارد به هر نحو ممکن، در ارائه نظر خود اصرار ورزد تا در مسیر نظرات گفت‌وگوشونده اختلال به‌وجود آید. در واقع، نظرات جمع‌آوری شده نشان‌دهنده دیدگاه مصاحبه‌شونده باشد، نه پژوهشگر. بنابراین طول پرسش‌های گفت‌وگوکننده باید از حد معمول طولانی‌تر نشود.

■ در پژوهش‌هایی که جمع‌آوری بیش از یک مورد است و جمع‌آوری اطلاعات به شیوه مصاحبه صورت می‌پذیرد، می‌توان اطلاعات بیشتری از افراد به‌دست آورد. چون پس از انجام یک مصاحبه، چارچوب‌هایی برای مصاحبه‌کننده پدید می‌آید که مصاحبه‌های بعدی را شکل می‌دهد و کامل‌تر می‌کند.^۴

■ پژوهشگری که شیوه جمع‌آوری اطلاعات خود را از راه مشاهده انتخاب کرده است، باید از چند مهارت

در سطح بالایی برخوردار باشد: گوش‌دادن، ایجاد رابطه با دیگران و روابط عمومی بالا، طرح سؤال، اتخاذ تدابیر لازم برای پی‌بردن به اصل مطلب، توانایی تجزیه و تحلیل انبوهی از اطلاعات با ربط و بی‌ربط با یکدیگر.

چند نوع مصاحبه خاص

علاوه بر مصاحبه جامع، شکل‌های خاصی از مصاحبه هم وجود دارند که به برخی از آن‌ها به شکل گذرا اشاره می‌شود.

● **مصاحبه مردم‌نگاری:** در این روش، پژوهشگر یا همان مصاحبه‌کننده باید با ویژگی‌های بومی، قومی، فرهنگی، زبانی، رفتاری و... مصاحبه‌شونده آشنایی داشته باشد. پرسش‌های پژوهشگر در این نوع مصاحبه، با توجه به دانش فرهنگی او آماده می‌شود و پژوهشگر می‌کوشد مقصود و معنی گفته‌های فرد یا افراد مورد تحقیق را در ارتباط با رویدادها و رفتارها روشن کند و نوعی طبقه‌بندی فرهنگی به‌وجود آورد.

برای مثال فرض کنید یک فرد فارس‌زبان می‌خواهد درباره تأثیر زلزله مردادماه ۹۱ شهرستان‌ها و روستاهای ورزقان، هریس و اهر بر فرهنگ میهمان‌دوستی ترک‌زبانان ساکن در این مناطق پژوهش کند و روش انجام تحقیق خود را به شکل کیفی برگزیده است. این فرد تا زمانی که آگاهی‌های عمیق فرهنگی نداشته باشد و ویژگی‌های اهالی محل از لحاظ مردم‌شناسی را به‌طور کامل نداند، از روش مصاحبه برای جمع‌آوری اطلاعات طرفی نخواهد بست. حتی او نمی‌تواند از مصاحبه با حضور یک مترجم بهره‌برد، چرا که او و مترجم، ناخودآگاه ارزش‌گذاری‌هایی را در مورد اطلاعات جمع‌آوری شده اعمال می‌کنند.^۵

● **مصاحبه پدیدارشناسی:** نوع خاصی از مصاحبه جامع است که بر پایه روش نظری پدیدارشناسی قرار دارد. پدیدارشناسی یعنی مطالعه تجربه‌ها و راه‌هایی که ما این تجربه‌ها را درهم می‌آمیزیم تا یک دیدگاه کلی و قابل قبول ارائه دهیم. این شیوه دارای فرضیه‌ای است که براساس آن، تجربه‌ها از نظر «ساختار و بنیان» وجوه مشترک دارند و این ساختار و اساس را می‌توان تعیین کرد.

در این روش، پژوهشگر براساس یک فرایند تحلیلی مستمر و با کنارگذاشتن ویژگی‌های شخصی و تصورات پیشین، به محدودکردن پدیدار می‌پردازد. هدف این است که پژوهشگر بتواند پدیدار موردنظر تحقیق خود را در عریان‌ترین یا خالص‌ترین شکل ممکن، بدون هیچ نوع دخالت عوامل خارجی شناسایی کند. سپس داده‌ها را حول محور موضوع‌های ثابت جمع می‌کند. این محدوده یا دایره مشخص برای پژوهشگر شرایطی را فراهم می‌کند تا از موضوع، یک تصویر محتوایی به‌دست آورد

پژوهشگر کیفی می‌تواند مصاحبه عمیق را به‌عنوان استراتژی کلی جمع‌آوری اطلاعات خود یا یکی از روش‌های جنبی، مورد استفاده قرار دهد

و آن را معرفی کند. مرحله آخر یعنی ترکیب ساختاری، به معنی این است که پژوهشگر باید «مفصل‌ها و استخوان‌ها»ی تجربه‌های این پدیدار را به هم متصل و از این ساختار شرح کاملی ارائه کند.

برای مثال پژوهشگری می‌خواهد به صورت کیفی در مورد استفاده از مهارت آغازین در تدریس تحقیق کند. او با ۳۰ معلم به شیوه پدیدارشناسی مصاحبه می‌کند و پس از جمع‌آوری تجربه‌ها، یک تصویر محتوایی به دست می‌آورد و در نهایت با اتصال مشترکات تجربه‌ها به یکدیگر، به ساختاری دست می‌یابد که قابل ارائه است. البته این روش قدری پیچیده است و نیاز به مهارت و تبحر زیادی در اجرای پژوهش دارد.

● **مصاحبه نخبگان:** این روش، حالتی ویژه از مصاحبه است که روی دسته خاصی از مصاحبه‌شوندگان متمرکز می‌شود. می‌گویند چون نخبگان هر بخشی از قدرت اعمال نفوذ بیشتری برخوردارند، با فراست هستند، در سازمان خود یا جامعه آگاهی‌های بیشتری دارند و متخصص‌اند، مورد مصاحبه قرار می‌گیرند.

مصاحبه با نخبگان، اطلاعات فراوانی در اختیار مصاحبه‌شونده قرار می‌دهد، ولی کاستی‌هایی دارد که اغلب به زحمت می‌توان به این دسته از افراد دسترسی پیدا کرد.

از این روش در پژوهش‌های خاص استفاده می‌شود و به دلیل پرتوقع، زودرنج و پرمشغله بودن مصاحبه‌شونده و داشتن اطلاعات و ریزبینی‌های خاص، تجربه فراوان در سخنرانی‌ها، گردهمایی‌ها و حتی گفت‌وگوها و آمادگی و حضور ذهن بسیار زیاد مصاحبه‌شونده، نیاز به پژوهشگری تقریباً در همین سطح دارد. برای مثال، یک دانشجوی تازه‌کار پژوهشگر شاید نتواند از این روش به راحتی استفاده کند.

● **مصاحبه متمرکز بر گروه:** در این روش مصاحبه، پژوهشگر گروهی متشکل از هفت تا ده نفر (و شاید هم چهار تا دوازده نفر) که با یکدیگر آشنا نیستند، انتخاب می‌کند. افراد دارای ویژگی‌های مشترک و آگاهی‌های برابر، ولی متفاوت درباره موضوع پژوهش هستند.

پژوهشگر محیطی مناسب و مساعد ایجاد و پرسش‌های خود را مطرح می‌کند تا افراد گروه درباره آن به بحث بپردازند و دیدگاه‌ها و نظرات مختلف خود را درباره آن ابراز کنند. معمولاً پژوهشگر این مصاحبه‌ها را چندین بار با افراد گوناگون انجام می‌دهد تا بتواند در مورد نظرات ارائه شده، به مسیر مشخصی برای تجزیه و تحلیل دقیق و سیستماتیک داده‌ها دست یابد.

بررسی اسناد و مدارک

یکی دیگر از روش‌های جمع‌آوری اطلاعات، بررسی اسناد و مدارک است. پژوهشگران با جمع‌آوری و تجزیه و تحلیل اسناد و مدارک که مربوط به رویدادهای

روزمره است، می‌کوشند تا مشاهده، مصاحبه و مشاهده مشارکتی را تکمیل کنند. بر این اساس، مروری بر اسناد، یکی از روش‌هایی است که پژوهشگر می‌تواند به وسیله آن ارزش‌ها و باورهای جامعه یا افراد مرتبط با پژوهش را به تصویر بکشد. مواردی که می‌توانند در زمره اسناد و مدارک قرار گیرند، عبارت‌اند از: دستور جلسه‌ها، شعارها، اعلامیه‌ها، بیانیه‌ها، اساسنامه‌ها و نظام‌نامه‌ها، سیاست‌های رسمی و تدوین‌شده، مقررات و مصوبات، داده‌های موجود در بایگانی‌ها (آرشیوها)، پرونده‌ها و سوابق موجود در دفاتر ثبت اسناد و مدارک، مدارس، دفاتر ازدواج، نوارهای صوتی یا تصویری فیلم‌ها، موسیقی‌ها، سخنرانی‌ها، متون کتاب‌های درسی، روزنامه‌ها، داستان‌های کوتاه و بلند و بسیاری اسناد و مدارک دیگر.

استفاده از اسناد و مدارک، مستلزم به کارگیری روشی خاص است که آن را تحلیل محتوا می‌نامند. تحلیل محتوا، بررسی منظم اشکال ارتباطی با الگوهای مستند به صورت عینی است. بزرگترین قوت بررسی اسناد و مدارک در یک پژوهش، عینی بودن داده‌هاست و پژوهشگر پس از جمع‌آوری داده‌ها، مشخص می‌کند که در کجا باید تأکید بیشتری کند.

برای مثال فردی که می‌خواهد سیر اسناد تحولی در آموزش و پرورش ایران را بررسی کند، علاوه بر مراجعه به اسناد مصوب موجود (اسناد سابق و لاحق)، اظهار نظر تدوین‌کنندگان و تصویب‌کنندگان، مطالب و تحلیل‌های منتشر شده در مطبوعات، وب‌گاه‌ها، وب‌نوشت‌ها، مستندات چگونگی پدید آمدن هر یک از بندهای اسناد و نیز پژوهش‌های منتهی به این مستندات و بسیاری اسناد دیگر را مطالعه می‌کند.

بی‌نوشت

۱. مارشال، کاترین و راسل من. گرجف (۱۳۷۷). روش تحقیق کیفی. ترجمه علی پارساییان و سیدمحمد اعرابی، تهران. دفتر پژوهش‌های فرهنگی

2. Kahn and Cannel

3. Kahn, R. and Cannell. C. (1957). They dynamics of interviewing. New York. John Wiley.

۴. در پژوهشی کیفی انجام‌شده توسط اینجانب و همکارانم در مورد ویژگی‌های مدارس مطلوب اسلامی، یکی از روش‌های جمع‌آوری اطلاعات ما گفت‌وگوی عمیق با مدیران مدارس جامعه آماری خودمان بود. تقریباً بعد از انجام دو سه مصاحبه، سؤالات ما حالت استناداری به خود گرفت. ولی برای آن که اطلاعات جمع‌آوری شده، کنترل‌شده و یا تغییر یافته نباشد، سعی کردیم حالت غیررسمی گفت‌وگوی خودمان را که بیشتر به یک گپ‌وگفت علمی شبیه بود، از بین نبریم. به همین منظور با بهره‌گیری از حافظه، سعی کردیم از قراردادن هر نوع دست‌نوشته‌ای که نشان‌دهنده انجام مصاحبه براساس یک مسیر مشخص و سؤالات از پیش تعیین شده است، خودداری کنیم.

۵. این مثال از آن رو انتخاب شد که برخی از امدادگران زلزله می‌گفتند اهالی این مناطق حتی بعد از زلزله و در شرایط بسیار سخت زیستی، خصلت میهمان‌نوازی خود را از دست نداده بودند و علیرغم زندگی در چادر، از دعوت مصرانه امدادگران و بازدیدکنندگان به داخل چادر و میهمانداری آنان دریغ نمی‌کردند.

مروری بر اسناد، یکی از روش‌هایی است که پژوهشگر می‌تواند به وسیله آن ارزش‌ها و باورهای جامعه یا افراد مرتبط با پژوهش را به تصویر بکشد

